

KRZYSZTOF ŚWIĄTKOWSKI

Łomża

ORCID: 0009-0001-8521-7588

skribo@interia.pl

Grodzisko w Starej Łomży w świetle nowych metod i koncepcji badawczych

Do analizy funkcji grodziska w Starej Łomży zastosowano nowe koncepcje interpretacyjne funkcji wczesnośredniowiecznych grodów. Analiza uwzględnia specyfikę regionu mazowieckiego, a zwłaszcza jego północno-wschodnich obszarów w kontekście rodzącego się państwa piastowskiego. Wykorzystano badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1982–1984, a także badania geofizyczne przeprowadzone po raz pierwszy w Starej Łomży w 2017 i 2018 r. Stwierdzono, że gród w Starej Łomży pełnił lokalne funkcje społeczno-kulturowe i obronne. Istniał w XI–XIII w. i nigdy nie pełnił funkcji grodu w sensie miasta, nie funkcjonował też w systemie organizacyjnym państwa Piastów. Wczesnośredniowieczna osada otwarta położona w pobliżu grodziska, obecnie Stara Łomża nad Rzeką, stała się zalążkiem powstania miasta Łomża w XV w.

Słowa kluczowe: grodzisko Stara Łomża, lokowanie Łomży, Wzgórze św. Wawrzyńca, grodzisko Szur, Góra Królowej Bony

The Hillfort in Stara Łomża in the Light of New Research Methods and Concepts

New interpretative concepts concerning the functions of early medieval hillforts were applied to the analysis of the stronghold at Stara Łomża. The analysis takes into account the specificity of the Mazovian region, particularly its north-eastern areas, in the context of the formation of the Piast state. The study draws on archaeological research conducted in 1982–1984, as well as geophysical surveys carried out for the first time at Stara Łomża in 2017 and 2018. It was concluded that the stronghold at Stara Łomża fulfilled primarily

local socio-cultural and defensive functions. It existed from the 11th to the 13th century and never functioned as a stronghold in the sense of an urban center, nor was it part of the organizational system of the Piast state. The early medieval open settlement located near the stronghold, today known as Stara Łomża nad Rzeką, became the nucleus for the foundation of the town of Łomża in the 15th century.

Keywords: Stara Łomża stronghold, foundation of Łomża, St. Lawrence Hill, Szur stronghold, Queen Bona Hill

Celem niniejszego artykułu jest interpretacja funkcji i znaczenia grodziska w Starej Łomży na tle grodzisk północno-wschodniego Mazowsza w okresie wczesnego średniowiecza oraz jego związków z miastem Łomża. Przedstawione poniżej obserwacje i spostrzeżenia stanowią odniesienie do wyników nowatorskich metod badawczych, którymi są badania geofizyczne zastosowane w Starej Łomży w latach 2017–2018¹ w powiązaniu z wynikami wykopalisk w tym grodzisku w latach 1982–1984². W opracowaniu uwzględniono nowe koncepcje interpretacyjne dotyczące funkcji grodzisk z wczesnego średniowiecza. Na wstępie należy podkreślić, że w literaturze archeologicznej nie ma powszechnie akceptowanej definicji struktur przestrzennych w postaci grodów³. Termin „grodzisko w Starej Łomży” użyto w opracowaniu jedynie w celu określenia morfologii opisywanej struktury oraz identyfikacji nazwy występującej we współczesnej historiografii. Termin nie odnosi się w pełni do funkcji ani nazwy obiektu.

Niewiele danych archeologicznych istnieje na temat czasu, kiedy Mazowsze stało się częścią państwa pierwszych Piastów⁴. Mazowsze we wczesnym średniowieczu po wschodniej stronie środkowego odcinka Wisły sięgało od rzeki Liwiec na wschodzie do Orzyca oraz Narwi na północy. Na wschodzie od rzek Bug i Nurzec znajdowały się rozległe, słabo zaludnione obszary pograniczne. Przeważało osadnictwo otwarte, wspierane rzadziej niż w innych rejonach Polski systemem obronnych grodzisk, zamieszkiwanych głównie w czasach zagrożenia⁵. Grody lokowano przede wszystkim na obszarach strefy wcześniej zasiedlonej.

¹ M. Zieleniewska-Kasprzycka, *Badania nieinwazyjne krajobrazu archeologicznego Starej Łomży i jej sąsiedztwa, podsumowanie wyników. 2017–2018*, Stowarzyszenie Starożytników w Warszawie, materiał niepublikowany; P. Wroniecki, *Nieinwazyjna prospekcja archeologiczna 2017. Stara Łomża nad Rzeką (gm. Łomża)*, Stowarzyszenie Starożytników w Warszawie, materiał niepublikowany.

² „Informator Archeologiczny”, *Badania. Rok 1982*, s. 225; „Informator Archeologiczny”, *Badania. Rok 1983*, s. 213; „Informator Archeologiczny”, *Badania. Rok 1984*, s. 143.

³ K. Kąkowski, *Zagadnienie tzw. grodów kultowych na wczesnośredniowiecznym Pomorzu*, „*Slavia Antiqua*” 2018, t. 49, s. 132.

⁴ M. Trzeciecki, *Grody „plemienne” i „wczesnopaństwowe” na Mazowszu (IX–XI w.). Stan badań, problematyka i możliwości interpretacji*, „*Historia Slavorum Occidentis*” 2018, nr 2, s. 52–53.

⁵ M. Miśkiewicz, *Początki chrześcijaństwa na Mazowszu*, „*Saeculum Christianum*” 2006, nr 13/2, s. 6.

Stanowiły centra mikroregionów osadniczych złożonych z kilku, maksymalnie kilkunastu stanowisk i śladów osadniczych, odizolowanych od siebie nawzajem, a także od stref dawniej zasiedlonych⁶. Ostatni okres rozwoju ośrodków osadniczych również na Mazowszu obejmuje okres od drugiej połowy XII do końca pierwszej ćwierci XIII w.. Łączył się on z rozwojem organizacji kasztelańskiej, głównych jednostek terytorialnych, z naczelnymi grodami. Organizacja grodowo-kasztelańska była podstawowym ogniwem władzy sądowo-administracyjnej i militarnej⁷. Przykładem takiego grodu w pobliżu Starej Łomży była Wizna, która z jednej strony otwierała nowe możliwości penetracji militarnej i gospodarczej wschodnich obszarów, z drugiej strony zabezpieczała granice państwa z Jaćwingami, Litwinami i Rusinami. Wszystkie te fakty można traktować jako efekt działań związanych z organizacją dzielnic mazowieckiej.

Opierając się na badaniach archeologicznych, Michał Kara podważa ideę, że państwo Piastów wyrosło stopniowo z wcześniejszych struktur. Za ścisłą ojczyznę Piastów uważa się jedynie ziemię gnieźnieńską z jej bezpośrednim zapleczem, niekiedy rozciągniętą na ziemię łądecką i kaliską, podczas gdy inne tereny uważa się za włączone do ich państwa w wyniku ekspansji. Bardzo znaczące było zawłaszczenie przedpaństwowych ośrodków kultu i władzy (np. w Gnieźnie) przez Piastów, a także skuteczna realizacja modelu wczesnego państwa, tożsamego z rozmieszczeniem ustroju, w którym wspólnotą i terytorium rządzi suweren⁸. Powszechnie przyjmuje się, że zniszczenie lub porzucenie wielu grodów o wcześniejszej metryce należy wiązać z ekspansją państwa piastowskiego⁹. Zjawisko opuszczenia grodów wynikało zapewne z całkowitej reorganizacji struktury społecznej na podbitym obszarze¹⁰. Model polityczno-ideologicznej organizacji i legitymizacji władzy Piastów nad włączonymi do struktur formującego się państwa terenami zakładał także proces zawłaszczania centrów religijnych anektowanych ziem¹¹.

Grodzisko w Starej Łomży, znane jako Góra Królowej Bony, znajduje się na stoku doliny rzeki Narwi. Składa się z gródka właściwego i z dwóch podgrodzi. Leży na cyplu utworzonym od północy i od północnego wschodu przez szeroką i bagnistą dolinę rzeki Narwi, a od zachodu przez głęboki wąwóz. Właściwy gródek jest położony na cyplu w części północnej. W stosunku do podgrodzi leży najniżej. Tylko on jest otoczony kolistym wałem o podstawie 8 m i wysokości 2,5 m¹².

⁶ M. Trzeciecki, *Grody „plemienne”...*, s. 50.

⁷ W. Chudziak, *Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego*, „Archaeologia Historica Polona” 2016, t. 24, s. 52.

⁸ M. Kara, *Polish historiography and archaeology on the mechanisms behind the formation of the Piasts' regnum*, „Przegląd Archeologiczny” 2020, t. 68, s. 122, 128.

⁹ W. Chudziak, *Osadnictwo grodowe...*, s. 49.

¹⁰ K. Chrzan, *Miejsce w krajobrazie oraz funkcje wczesnośredniowiecznych grodów w dorzeczu środkowej i górnej Obry, Baryczy oraz środkowej Prosnicy w IX i X w.*, „Przegląd Archeologiczny” 2018, t. 66, s. 205.

¹¹ K. Kąkolowski, *Zagadnienie tzw. grodów...*, s. 145–146.

¹² E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia Łomżyńska” 1985, s. 26–27.

Wewnątrz ma niedużą wyniosłość otoczoną fosą o głębokości ok. 1 m i szerokości 1,5 m. Średnica stożka gródka wewnętrznego wynosi ok. 14 m (powierzchnia ok. 150 m²). Na zewnątrz z trzech stron gródek właściwy jest otoczony stromymi, wysokimi zboczami. Wał pierwszego podgrodzia ma wysokość 2,2 m, a szerokość u podstawy 8 m. Wały zbudowane są z piasku zglinionego¹³. Całe grodzisko jest lekko pochyle w stronę doliny Narwi i z przeciwnego brzegu całe jego wnętrze jest dostrzegalne. Powierzchnia pierwszego podgrodzia bez wałów ma wymiary 17 x 70 m, a drugiego podgrodzia 70 x 100 m. Ogólna powierzchnia użytkowa całego obiektu wynosi ok. 83 arów, czyli ok. 0,83 ha¹⁴. Rycina 1 przedstawia widok grodziska z góry.

Ryc. 1. Grodzisko w Starej Łomży

Źródło: geoportal.gov.pl.

W badaniach historycznych do lat 50. XX w. grodzisko jest sytuowane w miejscowości Szur. Po raz pierwszy opisał je łomżyński historyk Leon Rzeczniewski w 1861 r. jako okop odnoszący się prawdopodobnie do czasu wojen szwedzkich, a przez ludność zwany Górą Królowej Bony¹⁵. Archeolog Roman Jakimowicz od-

¹³ „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1983, s. 214.

¹⁴ Geoportal.gov.pl

¹⁵ L. Rzeczniewski, *Dawna i teraźniejsza Łomża*, Warszawa 1861, s. 82–85.

notował grodzisko we wsi Szur, pow. łomżyński, gm. Kupiski w „Wiadomościach Archeologicznych” w latach 1922 i 1923¹⁶. W *Sprawozdaniu z podróży służbowej do Białegostoku, Starej Łomży i Nowogrodu. 30 VII–4 VIII. 1948* dr Krystyna Olga Musianowicz – historyk-archeolog, specjalistka w zakresie wczesnego średniowiecza, stwierdziła, że opisane przez R. Jakimowicza grodzisko we wsi Szur, pow. łomżyński, gm. Kupiski i grodzisko we wsi Stara Łomża, pow. łomżyński, gm. Kupiski, to jedno i to samo grodzisko¹⁷. W poznańskim numerze czasopisma „W Otcłani Wieków” w 1952 r. umieszczono notatkę zatytułowaną *Nowe odkrycia archeologiczne. Województwo białostockie*. Z jej treści wynikało, że Muzeum Archeologiczne w Poznaniu otrzymało wiadomość bez podania źródła, że w okolicy Starej Łomży nad Narwią jest narażone na zniszczenie duże grodzisko¹⁸.

W 1966 r. w Starej Łomży badania nad grodziskiem były prowadzone przez Tadeusza Żurowskiego. Elżbieta Kowalczyk-Heyman zakwestionowała kwalifikacje zawodowe tego badacza, jakość realizowanych badań, jego interpretację uzyskanych wyników oraz ustalanie chronologii odsłanianych obiektów¹⁹. Raporty Żurowskiego nie będą brane pod uwagę w niniejszym opracowaniu.

W 1982 r. przystąpiono do kompleksowych badań grodziska w Starej Łomży. Podjęte badania prowadzili pracownicy Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego: Ewa Twarowska, Marian Rębkowski, Jacek Wysocki, Katarzyna Dmowska pod kierownictwem Jerzego Gąssowskiego²⁰. Prace badawcze miały charakter rozległego sondażu.

Cały obiekt, gródek i dwa podgrodzia przecięto systemem wykopów na osi N-S²¹. W szczególności badaniami objęto wnętrze gródka właściwego²². W wyniku badań archeologicznych wyodrębniono trzy fazy osadnicze:

- 1) osada – X w.
- 2) grodzisko cypłowe – XI w.
- 3) grodzisko trzyczłonowe XII w.²³

¹⁶ R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności państw. konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 2, s. 6; *Sprawozdanie z działalności państw. konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu warszawskiego za rok 1923*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924–1925, t. 9, s. 325–327.

¹⁷ K. Musianowicz, *Sprawozdanie z podróży służbowej do Białegostoku, Starej Łomży i Nowogrodu. /30.VII–4.VIII.1948/*, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, PMA nr 193/48 ref. XX.

¹⁸ *Nowe odkrycia archeologiczne. Województwo białostockie*, „Z Otcłani Wieków” 1952, z. 6, s. 196.

¹⁹ T. Żurowski, *Stara Łomża grodzisko wczesnośredniowieczne*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Łomży, niepublikowany maszynopis; *Sprawozdania z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1966 r. na obszarze województwa białostockiego przez: Muzeum w Białymstoku (Dział Archeologiczny i Woj. Konserwator Zabytków Archeologicznych), Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Muzeum Regionalne w Łomży*, Białystok 1966; E. Kowalczyk-Heyman, *Stan badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem północno-wschodniego Mazowsza*, „Światowit” 2006, t. 6, s. 74.

²⁰ „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1982, s. 225–226; „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1983, s. 213–214; „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1984, s. 143–144.

²¹ „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1982, s. 225.

²² „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1984, s. 143.

²³ Tamże, s. 144.

To, co się zachowało, stanowi w swym kształcie pozostałość najmłodszej, ostatniej fazy osadniczej²⁴.

Analizując ostatnią fazę rozbudowy grodziska, E. Twarowska określa jako paradoks, że „Mały gródek tętni życiem, ogromne podgrodzia są puste. (...) Ożywały prawdopodobnie w okresach zagrożenia stając się schronieniem dla ludności okolicznych osad”²⁵. „W wykopach założonych na ich terenie znaleźliśmy, jedynie kilka palenisk i niezwykle mało ceramiki XII–XIII-wiecznej. Prysnał mit o handlowych podgrodziach Starej Łomży. Życie koncentrowało się na małym gródku (...)”. W XIII w. grodzisko przestało istnieć²⁶. Na wewnętrznym placu znaleziono także dziewięć śladów jam²⁷. W gródku właściwym wśród zabytków wydzielonych zebrano przedmioty metalowe, głównie dużą liczbę noży żelaznych, nożyce, dwie żelazne brzytwy, brązowe pierścionki, kabłączki skroniowe, naszyjniki, zawieszki, w tym srebrną zawieszkę brakteatową zdobioną ornamentem geometrycznym wykonanym techniką filigranu i granulacji, zaopatrzoną w rurkowate uszko i ozdobioną wypukłymi guzikami, przęśliki z łupku wołyńskiego, ostrogę żelazną, sierpy, sprzączki żelazne, podkowę, dwa groty strzał, okucie żelazne, brodę topora, klamrę do pasa i uprząży²⁸. W grubej do 30–40 cm warstwie spalenizny na zboczach stożka wewnętrznego i w otaczającej go fosie wewnętrznej odkryto dużą ilość materiału ceramicznego oraz „ogromną ilość kości zwierzęcych tworzących całe pokłady”, w tym wiele znacznych rozmiarów, lecz nierozpoznanych²⁹.

Stowarzyszenie Starożytników w Warszawie zrealizowało w latach 2017–2018 projekt „Badania nieinwazyjne krajobrazu archeologicznego Starej Łomży i jej sąsiedztwa”. Badania zostały wykonane w ramach Programów Operacyjnych Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2017, program „Dziedzictwo kulturowe”, „Ochrona zabytków archeologicznych”, prowadzony przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Badany obszar położony jest w powiecie łomżyńskim, woj. podlaskie, nad rzeką Narwią. Badania były prowadzone pod kierownictwem mgr Marzeny Kasprzyckiej. Celem projektu było przeprowadzenie badań krajobrazu archeologicznego – szczególnie grodziska w Starej Łomży i Wzgórza św. Wawrzyńca, ale także ich otoczenia, czyli odtworzenie pobliskiej sieci dawnego osadnictwa.

Archeologiczna prospekcja nieinwazyjna w Starej Łomży nad Rzeką (gm. Łomża) wykonana została w 2017 r. i obejmowała pięć zadań:

- 1) fotografia lotnicza (dwa naloty prospekcyjno-dokumentacyjne nad terenem grodziska),

²⁴ E. Twarowska, *Łomża ma...*, s. 24.

²⁵ Tamże, s. 27, 28.

²⁶ Tamże, s. 27–28.

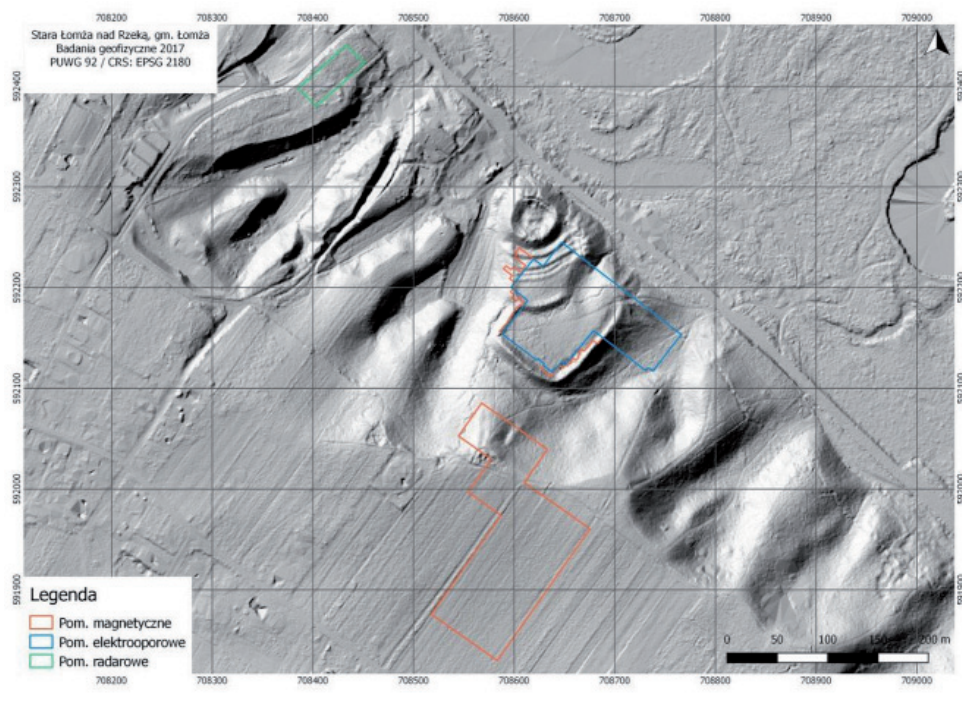
²⁷ „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1983, s. 213.

²⁸ „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1982, s. 225–226; „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1983, s. 213–214; „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1984, s. 143–144; E. Twarowska, *Łomża ma...*, s. 27–28.

²⁹ E. Twarowska, *Łomża ma...*, s. 25, 28.

- 2) Numeryczny Model Terenu (cztery obszary AZP),
- 3) geofizyka archeologiczna: prospekcja magnetyczna, objęto powierzchnię ok. 3 ha,
- 4) geofizyka archeologiczna: prospekcja geoelektryczna, pomiarami objęto 1,5 ha,
- 5) geofizyka archeologiczna: prospekcja georadarowa, pomiarami objęto 25 arów.

Dane przestrzenne i pomiarowe opracowano oraz zintegrowano w środowisku GIS. Wyniki prospekcji oraz ich interpretację przedstawiono w formie wizualizacji graficznych³⁰. Obszary pomiarów przedstawia ryc. 1.

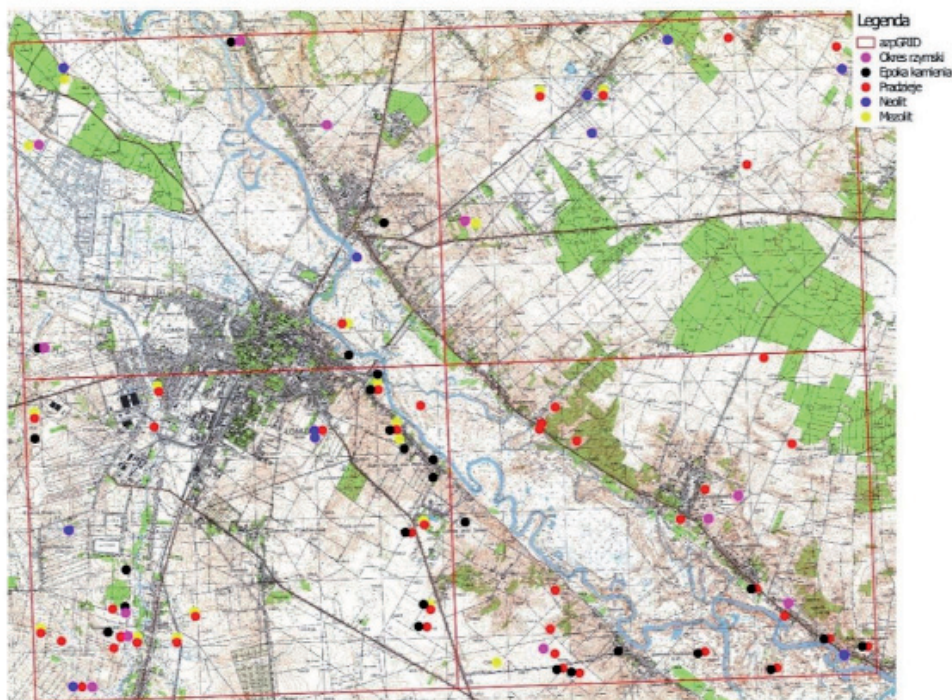
Ryc. 1. Obszary pomiarów geofizycznych nałożone na LIDAR. Autor Piotr Wroniecki

Źródło: P. Wroniecki, *Nieinwazyjna prospekcja archeologiczna 2017. Stara Łomża nad Rzeką (gm. Łomża)*, Stowarzyszenie Starożytników w Warszawie, materiał niepublikowany, s. 4.

Stwierdzono, iż na badanym obszarze występuje gęste osadnictwo od epoki kamienia po nowożytność, często na tych samych wielokulturowych stanowiskach rozmieszczonych przede wszystkim w dolinie Narwi. Bogate osadnictwo skupia się także wokół rzeczki Łomżyczki, zwłaszcza w rejonie Konarzyc, na południo-

³⁰ P. Wroniecki, *Nieinwazyjna prospekcja archeologiczna...*, s. 3.

wy zachód od Łomży³¹. W odległości do 4 km od grodziska po lewej stronie Narwi zlokalizowano 15 stanowisk wczesnośredniowiecznych, w tym oddalone ok. 1,5 km na północny zachód – obecnie Stara Łomża nad Rzeką. Te wczesnośredniowieczne stanowiska poza osadą Łomża nie przetrwały po zniszczeniu grodziska w XIII w. Rozmieszczenie stanowisk w poszczególnych epokach przedstawione jest na ryc. 2 i 3³².

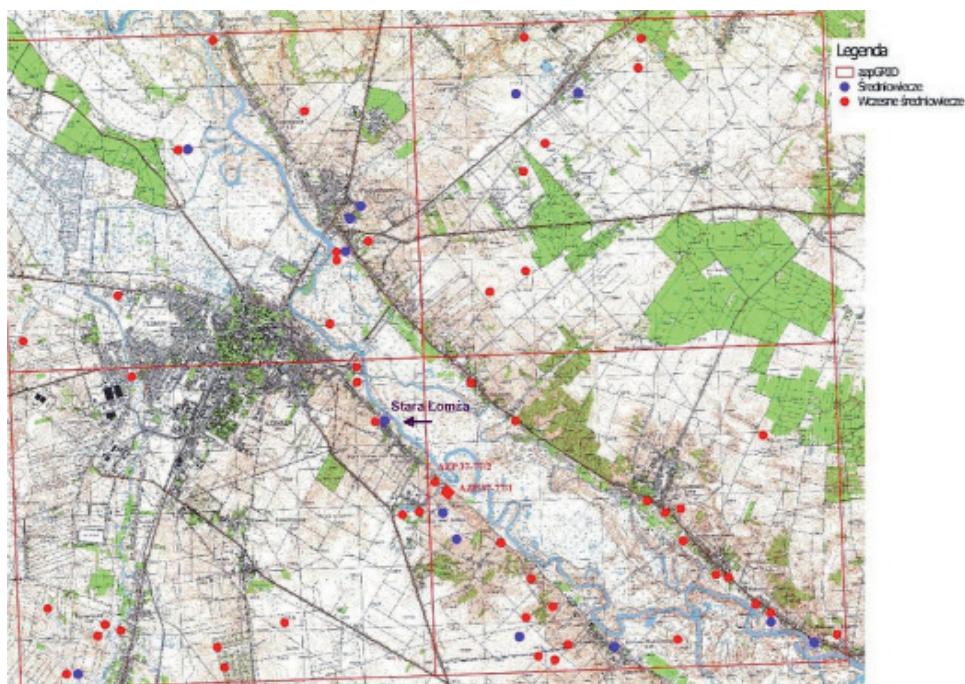

Ryc. 2. Rozmieszczenie pradziejowych stanowisk archeologicznych (rys. G. Kuś).

Badacze upatrują w konstrukcji grodzisk element dążenia do umocnienia statusu w grupie, walki o wpływy i manifestowania znaczenia przez zakładanie centrów, a także zabezpieczanie się przed wrogimi działaniami konkurentów. Jeśli przeanalizujemy wiedzę, jaką mamy o mazowieckich grodach z okresu „plemiennego”, to takie wyjaśnienie wydaje się najbardziej prawdopodobne. Decyzja o budowie w miejscach uprzednio zasiedlonych lub blisko istniejących osad wpisuje się w taktykę budowania nowego porządku, forsowaną przez przywódców wyłaniających się ze wspólnoty, dotychczas opartej na równości. Ich „wodzowska” rolę może sygnalizować fakt odkrywania stosunkowo wielu militarnych ar-

³¹ M. Zieleniewska-Kasprzycka, *Badania nieinwazyjne...*, s. 11.

³² Tamże..., s. 12. Wskazanie Starej Łomży na ryc. 3 dodane przez autora artykułu.

Ryc. 3. Rozmieszczenie wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych stanowisk archeologicznych (rys. G. Kuś).

tefaktów oraz przedmiotów pochodzących z importu³³. Głównym argumentem zwolenników reprezentacyjnej funkcji grodów są odkrywane w ich wnętrzach zabytki o charakterze luksusowym. Miałyby to być siedziby drobnych wodzów. Koncepcję tę należy traktować jako jedną z możliwych dróg interpretacji o wysokim stopniu prawdopodobieństwa. Niektóre grody mogły być stale bądź okresowo zamieszkałe przez jednostki pełniące znaczące funkcje we wspólnocie, lecz było to zjawisko marginalne³⁴.

Coraz częściej wskazuje się niektóre struktury obwarowane umocnieniami o znikomych walorach obronnych wskazujące na czasowy, a w związku z tym nieutilitarny charakter pobytu w ich obrębie grup ludzkich jako na założenia grodów kultowych. W źródłach pisanych z epoki poświadczane są grody słowiańskie pełniące funkcje sakralne jako miejsca przedchrześcijańskiego kultu (Radogoszcz)³⁵. Zwraca się uwagę, że obiekty grodowe charakteryzujące się niewielkimi rozmiarami od 0,1 do 0,5 ha miały znikome walory obronne. Obecnie

³³ M. Trzeciecki, *Grody „plemienne”...*, s. 51.

³⁴ K. Chrzan, *Uwagi do studiów nad osadnictwem wschodniego dorzecza Baryczy od 2 poł. IX w. do poł. XI w.*, w: *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej*, T. Gral (red.), Wrocław–Głogów 2014, s. 214.

³⁵ K. Chrzan, *Miejsce w krajobrazie...*, s. 266.

część takich obiektów w trakcie badań archeologicznych uznaje się za założenia związane z religijno-obrzędową sferą życia badanych społeczności. Uznaje się założenia tego rodzaju za determinujące osadnictwo mikroregionu, niekoniecznie pełniące funkcje tylko militarne. Mogły manifestować siłę i pozycję wspólnoty terytorialnej oraz określać jej tożsamość³⁶.

Docieranie nowej religii w głąb polskiego społeczeństwa odbywało się w skali całego kraju bardzo powoli. Początkowo przyjmowała ją tylko góra feudalnego społeczeństwa³⁷. Jeszcze za czasów Bolesława Chrobrego ogół ludności ciągle trwał w pogańskich obrzędach, oddając cześć starym bóstwom w pogańskich miejscach kultu. Aby zachęcić do przyjęcia nowej religii, zaczęto likwidować miejsca kultu. Obecnie uważa się, że proces przyjmowania chrześcijaństwa w Polsce miał mały zasięg społeczny. Nawet w XIII w. biskup Wincenty Kadłubek nie dostrzegał nic niewłaściwego w utrzymywaniu pradawnych pogańskich zwyczajów pogrzebowych. Na Mazowszu było podobnie jak na innych ziemiach Polski. Dopiero w końcu XII w. w całej Polsce zaczyna się tworzyć sieć parafii³⁸.

Nieliczne wzmianki o wierzeniach Słowian uzupełniają badania archeologiczne, prace religioznawców, językoznawców i etnologów odkrywające m.in. miejsca związane z kultem. Dzięki interdyscyplinarnym badaniom oraz studiom komparatystycznym częściowo odtworzono świat słowiańskich wierzeń i obrzędów religijnych, oraz niektóre miejsca kultu dawnych plemion. Odnotowano, że znajdowały się one w charakterystycznych lokalizacjach, np.: przy źródłach, na wzgórzach, brzegach rzek, dużych jezior, wyspach (np. Góra Lecha w Gnieźnie, Ślęza, Ostrów Lednicki). Oznaczano je przez specjalne wygrodzienia świętej przestrzeni (wały). W pobliżu ośrodków kultu mogły być place („podgrodzia”), na których zbierali się wierni³⁹. Odkryciami mogącymi weryfikować tezę o trwających przedchrześcijańskich wierzeniach są ofiary zakładzinowe. Na terenie Słowiańszczyzny aspekt pośrednictwa czy wstawienictwa widoczny jest w szeroko rozpowszechnionych tzw. ofiarach zakładzinowych, przedmiotach umieszczanych pod nowo wznoszonymi wałami obronnymi, pod obiektami mieszkalnymi, a także w obiektach o charakterze kultowym⁴⁰. Znalezione w obrębie budowli kultowej przedmioty zinterpretowano jako rodzaj ofiary zakładzinowej. Interpretacja znalezisk z Ostrowa Lednickiego, jego otoczenia i ich związek z religią przedchrześcijańską może wskazywać istnienie na wyspie miejsca kultu dawnych wierzeń aż po wiek XII⁴¹.

W sprawozdaniu archeologicznym Hanna Olczak i Dariusz Krasnodębski opisują wczesnośredniowieczne grodzisko w Mołoczkach, pow. Bielsk Podlaski, woj. podlaskie, oddalone ok. 90 km na południowy wschód od Starej Łomży, noszące

³⁶ K. Kajkowski, *Zagadnienie tzw. grodów...*, s. 133–134.

³⁷ S. Russocki, *Spory o średniowieczne Mazowsze*, „Rocznik Mazowiecki” 1972, t. 4, s. 231.

³⁸ M. Miśkiewicz, *Początki chrześcijaństwa...*, s. 8, 11.

³⁹ D. Banaszak, A. Tabaka, *Ślady wierzeń pogańskich na przykładzie znalezisk z Ostrowa Lednickiego*, „Slavia Antiqua” 2020, t. 61, s. 117–118.

⁴⁰ Tamże, s. 126.

⁴¹ Tamże, s. 128.

lokalną nazwę Łysa Góra, które identyfikują jako miejsce kultu⁴². Jest ono położone na naturalnym wzniesieniu. Usytuowany na nim obiekt ma zewnętrzne wymiary ok. 45 × 35 m. Jego zewnętrzną część stanowi pierścieniowaty wał o wysokości ok. 2 m i szerokości dochodzącej do 12 m. W centralnej części grodziska usytuowany jest niewielki, płaski pagórek tworzący wewnętrzny plac o średnicy ok. 8 m otoczony rowem szerokim (2,5 m) i dość płytkim (0,5–0,9 m), z łagodnie nachylonymi ścianami bocznymi. W południowo-zachodniej części przebadanego wewnętrznego pagórka i znacznej części otaczającego rowu oraz obrzeża rozsypiska wału znajdował się obszar największego zagęszczenia spalenizny. Wobec uzyskanych wyników badań autorzy zdecydowali się wysunąć hipotezę o sakralnym charakterze obiektu. Rodzaj znalezisk w Mołoczках w wyniku badań wykopaliskowych wskazuje, że nie był to raczej obiekt o charakterze militarnym lub osadniczym. Nie wystąpiło na nim uzbrojenie. Niewielkie rozmiary założenia wykluczają także funkcję refugialną⁴³.

Ze względu na morfologię oraz strukturę nawarstwień grodzisko w Mołoczках wykazuje wiele cech wspólnych dla stanowisk na obszarze wschodniej Słowiańszczyzny, interpretowanych jako pogańskie miejsca kultu. Jeśli chodzi o ich topografię i rozmiary, stanowią one bardzo zróżnicowaną grupę stanowisk. Zakładane były zarówno na szczytach gór, jak i na piaszczystych wyniesieniach czy wyspach suchego łądu pośród bagien. Stanowiska te kształtem są podobne do grodzisk, najczęściej jednak posiadają niewielkie walory obronne. Charakteryzują się obecnością centralnie usytuowanego, zwykle okrągłego placu o średnicy od 7 do ok. 25 m, otoczonego przez rów o płaskim dnie oraz wał ziemny. W rowach zalegają warstwy spalenizny świadczące o długotrwałym i intensywnym paleniu ognia. Warstwy spalenizny znajdują się czasami również na szczycie wału. W warstwach spalenizny występują fragmenty ceramiki i kości zwierzęce, interpretowane jako pozostałości ofiar. Na wewnętrznym placu notuje się występowanie niewielkich jam⁴⁴.

Rozmiary założenia sakralnego sugerują liczbę i odległość osad, z którymi świątynia była związana. Rozmiary świątyni w Mołoczках świadczą o związaniu z pojedynczą osadą wiejską lub kilkoma najbliższymi położonymi osadami. Typowe dla tych stanowisk jest nasycenie warstw kulturowych kośćmi zwierzęcymi i fragmentami ceramiki. O okresie użytkowania okręgu kultowego świadczą miąższość warstw spalenizny⁴⁵.

H. Olczak i D. Krasnodębski sugerują, że w przypadku stanowiska w Mołoczках określenie „grodzisko” powinno zostać zastąpione nazwą „miejsce kultu”. Wskazali także na podobne grodzisko w Zajączkach nad Narwią, gm. Juchnowiec Kościelny ok. 70 km na wschód od Starej Łomży.

⁴² H. Olczak, D. Krasnodębski, *Wczesnośredniowieczne miejsce kultu i osada w Mołoczках, pow. Bielsk Podlaski, woj. podlaskie*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2002, t. 54, s. 141.

⁴³ Tamże, s. 151.

⁴⁴ Tamże, s. 152.

⁴⁵ Tamże, s. 153.

Podsumowanie

Role grodów należy rozpatrywać w odniesieniu do konkretnego miejsca oraz czasu⁴⁶. W artykule wzięto pod uwagę także uniwersalne i właściwe człowiekowi cechy i potrzeby. Wały, pomimo że kształtują osady, nie są głównym czynnikiem określającym ich zadania⁴⁷. Rola grodzisk w społeczeństwach wczesnośredniowiecznych była bardzo zróżnicowana i zmienna. Oprócz funkcji obronnych wynikających z definicji ich znaczenie przejawiało się w różnych sferach działalności człowieka, takich jak społeczna, gospodarcza, polityczna i kulturalna. Funkcje te nie były rozłączne, lecz często nakładały się na siebie, podlegając różnym zmianom wraz z przeobrażeniami społeczno-politycznymi. Dlatego przyczyny powstawania grodów były różne⁴⁸. Grody miały cechy miejsca centralnego, na co może wskazywać nakład pracy i środków potrzebnych do jego wzniesienia oraz wymiary sprawiające, że był on czytelną oraz wyjątkową formą w krajobrazie. Dla ówczesnej ludności były to zapewne stałe punkty odniesienia, według których organizowano swoją przestrzeń życiową. Do sakralnych właściwości grodów mogła przyczynić się ofiara zakładzinowa. Grodziska pełniły funkcje miejsc wiecowych oraz skarbnic wspólnych dóbr⁴⁹. Głównym argumentem za rezydencjonalną funkcją wczesnośredniowiecznych grodów są odkrywane w ich wnętrzach zabytki o charakterze elitarnym oraz zabudowa interpretowana jako mieszkalna. Odkrywanie elitarnych artefaktów nie oznacza, że ich właściciele tam mieszkali. Niektóre grody mogły być stale bądź okresowo zamieszkałe przez jednostki pełniące znaczące funkcje we wspólnocie, lecz było to zjawisko marginalne⁵⁰.

Hipotezę o wodzowskim charakterze grodziska w Starej Łomży należy odrzucić. Na terenie gródka odnaleziono jedynie ostrogę żelazną⁵¹, jedną podkowę, 2 groty strzał⁵² i brodę topora⁵³. Wśród zabytków wydzielonych o charakterze luksusowym znaleziono w Starej Łomży tylko jedną zawieszkę srebrną brakteatową zdobioną ornamentem geometrycznym wykonanym techniką filigranu i granulacji, zaopatrzoną w rurkowate uszko i ozdobioną wypukłymi guzikami, datowaną na X lub początek XI w., przęśliki z różnego łupku z Owruca na Wołyniu, żelazną tzw. misę śląską datowaną na IX–XI w.⁵⁴ Gródek mógł być więc krótko zamieszkiwany przez osoby pełniące jakieś znaczące funkcje wśród okolicznych mieszkańców. Podgrodzia w Starej Łomży znajdują się od strony południowej gródka na terenie nad nim górującym. W tym kontekście zastanawia, dlaczego obiekt obronny wzniesiono poniżej dominanty terenowej, z której z łatwością można

⁴⁶ K. Chrzan, *Uwagi do studiów...*, s. 208.

⁴⁷ K. Chrzan, *Miejsce w krajobrazie...*, s. 262.

⁴⁸ W. Chudziak, *Osadnictwo grodowe...*, s. 42.

⁴⁹ K. Chrzan, *Uwagi do studiów...*, s. 212.

⁵⁰ Tamże, s. 214.

⁵¹ „Informator Archeologiczny”, Badania, Rok 1983, s. 213–214.

⁵² „Informator Archeologiczny”, Badania, Rok 1984, s. 144.

⁵³ E. Twarowska, *Łomża ma...*, s. 28.

⁵⁴ Tamże, s. 25–26.

było obserwować poczynania załogi i go ostrzelać, a w konsekwencji zdobyć. Wydaje się więc, iż powodu takiego usytuowania szukać należy gdzie indziej. Łatwa natomiast mogła być obserwacja obrzędów odprawianych na obszarze gródka. Badania w Starej Łomży wykazały, że wał został usypany na surowym korzeniu z gliny i piasku zglinionego⁵⁵. Uszkodzenia gródka mogły wynikać z częstego podmywania podstaw wałów przez wody opadowe spływające z wyżej położonych podgrodzi, co mogło być powodem przebudowy, jak również z powodu zmiany przeznaczenia obiektu.

Grody wczesnośredniowieczne, do których zalicza się obiekt w Starej Łomży, miały inne znaczenie niż warownie scentralizowanego państwa. Interpretowanie ich jako obronnych siedzib możnowładczych zaciera ich faktyczne funkcje. Wyniki prac archeologicznych na grodzisku w Starej Łomży uwzględniające współczesne tendencje badawcze pozwalają sformułować co najmniej kilka wniosków. Grodzisko w Starej Łomży można traktować jako miejsce o charakterze wielofunkcyjnym, wiecowo-kultowo-obronnym. Owe funkcje nie musiały się wykluczać. Przemawiają za tym usytuowanie grodziska, forma, stratygrafia oraz skupisko pobliskiego osadnictwa istniejące tylko do XIII w., tj. w czasie jego funkcjonowania. Nowe badania Stowarzyszenia Starożytników wskazują, że w promieniu 4 km po likwidacji grodziska znikło 14 osad, co może wskazywać na obszar oddziaływania grodziska. Twarowska określiła zasięg oddziaływania grodziska na 2 km, które obejmowało 6 wczesnośredniowiecznych osad⁵⁶. Może to ograniczać zasięg oddziaływania grodziska do zasięgu wzroku. Jednak rozmiar obiektu wskazuje na większe zasoby ludzkie potrzebne do zbudowania grodziska, a zatem większy zasięg jego oddziaływania. Użytkowanie gródka właściwego jako miejsca palenia ognia kultowego wyklucza go jako siedzibę elit społecznych, co więcej, podgrodzia były niezamieszkałe. Mogły pełnić funkcję wiecową i stanowiły doraźne schronienie. Obiekt mógł więc pełnić funkcje militarne wyłącznie okazjonalnie. Mimo tego pełnił funkcję zwornika ludności egzystującej na sąsiednich obszarach. Powszechnie przyjmuje się, że zniszczenie lub porzucenie wielu grodów wczesnośredniowiecznych należy wiązać z ekspansją państwa piastowskiego. Zjawisko opuszczenia grodów wynikało zapewne z całkowitej reorganizacji struktury społecznej na podbitym obszarze. Model polityczno-ideologicznej organizacji i legitymizacji władzy Piastów nad włączonymi do struktur formującego się państwa terenami zakładał także proces zawłaszczania centrów religijnych anektowanych ziem.

W literaturze przedmiotu podkreśla się przywiązanie społeczności słowiańskich do tradycyjnych form obrzędowości, a w konsekwencji wyjątkowy opór w akceptacji zwyczajów chrześcijańskich. Konwersja powinna mieć wyraźne poświadczenie w świadectwach materialnych⁵⁷. W Starej Łomży nie odnaleziono

⁵⁵ Tamże, s. 26.

⁵⁶ Tamże, s. 23.

⁵⁷ K. Kąkolowski, *Kryzys monarchii piastowskiej i problem tzw. reakcji pogańskiej okiem archeologa*, „Slavia Antiqua” 2021, t. 62, s. 206.

zabytków mogących o tym świadczyć. Dopiero po erygowaniu parafii w mieście Łomży po 1410 r. na wzgórzu sąsiadującym z grodziskiem nazwanym później Wzgórzem św. Wawrzyńca, ale łatwiej dostępnym niż samo grodzisko, wybudowano kaplicę katolicką⁵⁸. Wykopalka prowadzone w latach 1983 (Jerzy Gąssowski i Ewa Twarowska)⁵⁹, 1984 (Jerzy Gąssowski, Marian Rębkowski)⁶⁰ oraz 2000–2003 (Atoni Smoliński) nie wykazały śladów wcześniejszej budowli chrześcijańskiej ani żadnego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego na tym miejscu⁶¹. Usytuowanie kaplicy katolickiej w zespole grodziska po 1411 r. wpisuje się w proces świadomej adaptacji dawnych struktur i włączania tradycji tych miejsc do nowych potrzeb. W nowo lokowanej Łomży pierwszy kościół po 1410 r. pobudowano również na wzniesieniu zwanym Popową Górą (sic!).

Na odbywanie w gródku czynności rytualnych może wskazywać odkrycie śladów domniemanych ofiar w postaci depozytów pochodzenia antropogenicznego będących efektem czynności rytualnych. Z dostępnych źródeł wiemy, że kości zakopywane w obrębie stanowisk osadniczych mogły pełnić ściśle określone funkcje symboliczne⁶². Wielkie ilości garnków i kości wskazywałyby na ofiary zakładinowe⁶³. Jednak nie wydaje się, aby stali mieszkańcy gródka zanieczyszczali swój niewielki, o powierzchni ok. 1,5 ara teren i zamieszkiwali wśród odpadków i popiołów, skoro mieli do dyspozycji „puste podgrodzia” o powierzchni ok. 70 arów⁶⁴. W najbliższym sąsiedztwie ośrodków grodowych lokowano cmentarze, gdyż to właśnie tutaj powinna być chowana zamieszkująca je ludność. Jednak żadne sprawozdanie z wykopalisk nie wspomina o odnalezieniu cmentarza w sąsiedztwie grodziska, a także nie wymienia go Załącznik Nr 1 do zarządzenia Nr 365/23 Wójta Gminy Łomża z dnia 12 czerwca 2023 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Łomża: Gminna ewidencja zabytków gminy Łomża.

Zarówno położenie obiektu w Starej Łomży, jak i w Mołoczkach na naturalnym wyniesieniu, a także porównywalny kształt i rozmiar centralnego placu, jego wewnętrznego rowu i otaczającego cały kompleks wału, a także skład warstw kulturowych i warstwy spalenizny wskazują, że mamy do czynienia z wzorcowo podobnymi do wyżej opisanych miejscami kultu związanych z rytualnym rozpalaniem ognia.

Wykryształowanie trwałej organizacji kościelnej gwarantującej skuteczny proces ewangelizacji w Polsce określa się dopiero na XIII w.⁶⁵ Badacze wskazu-

⁵⁸ *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. 2. Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433. Wydał Aleksander Włodarski, Warszawa 1930. Nr wpisu 152.

⁵⁹ „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1983, s. 214.

⁶⁰ „Informator Archeologiczny”, Badania. Rok 1984, s. 144.

⁶¹ E. Kowalczyk-Heyman, *Misje biskupa praskiego Wojciecha i biskupa Brunona z Kwerfurtu do Prus w badaniach archeologicznych*, „Pruthenia” 2011, t. VI, s. 316–317.

⁶² K. Kajkowski, *Kryzys monarchii...*, s. 201.

⁶³ E. Twarowska, *Łomża ma...*, s. 25, 28.

⁶⁴ Tamże, s. 27.

⁶⁵ P. Urbańczyk, *Co się stało w 966 roku?*, Poznań 2016, s. 160.

ją, że właśnie pod koniec XIII w. gród w Starej Łomży został spalony⁶⁶. Na północno-wschodnim Mazowszu kościoły powstały dopiero ponad 100 lat później. W Łomży w 1410 r., w Piątnicy w 1407, w Śniadowie w 1405, w kasztelańskim Nowogrodzie w 1409 r. W dokumencie erekcji parafii w Łomży wystawionym 3 lutego 1410 r. przez biskupa płockiego Jakuba z Kurdwanowa przytoczonym w protokole wizytacji dokonanej w Łomży przez biskupa płockiego Szembeka czytamy, że „wsie i miasto [Łomża], (...) znajdują się w dość dużej odległości od innych kościołów, tak że ludzie płci obojga, w tych miejscach mieszkający nie mogą łatwo udawać się do wysłuchania nabożeństwa i przyjmowania kościelnych sakramentów, i często zaniedbują się w chrzcie dzieci, pokucie oraz udziale w innych sakramentach”⁶⁷.

Lokacyjne miasta średniowiecznego Mazowsza powstawały na terenach zasiedlanych i rozwijających się gospodarczo już od kilku stuleci. Niektóre z tych miast kontynuują tradycje ośrodków grodowych z X–XII w., inne pojawiają się na nowo zagospodarowywanych terenach. Załączkami miast były różnego typu ośrodki pełniące funkcje centrów gospodarczych, w tym handlowych, politycznych, administracyjnych i kościelnych. Między X a XII w. na obszarze Mazowsza i dalej na wschód i południe te zadania spełniały przede wszystkim grody⁶⁸. Do końca XIV w. nie rozpoczął się natomiast proces lokowania miast na wschodnim pograniczu Mazowsza oraz na jego północnej granicy⁶⁹. Na Mazowszu ośrodkami wczesnomiejskimi były tylko Płock, Włocławek, Łęczyca, Serock i Wizna⁷⁰. Wizna pojawia się w źródłach pisanych w XII i XIII stuleciu 14 razy. Pierwsza wzmianka źródeł pisanych o Wiźnie pochodzi z zapiski płockiej, sporządzonej w latach 1113–1123 odnoszącej się do stanu z drugiej połowy XI w. Wizna była wówczas grodem albo gródkiem państwa Piastów⁷¹. Łomża, której przypisuje się istnienie równocześnie z Wizną, nie zyskała szerszego znaczenia i nie została ani razu wymieniona w źródłach z XII–XIII w. Wizna należy do miejscowości pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego i leży nad Narwią w odległości 18 km od grodziska w Starej Łomży. W takiej samej odległości – 18 km – leży nad Narwią ówczesne kasztelański Nowogród. Wyznaczenie właśnie Wizny na gród kasztelański mogło się przyczynić do kilkudziesięcioletniego przetrwania elementów wierzeń pogańskich na uboczu, w grodzisku w Starej Łomży. Wczesnośredniowieczne miasta-grody np. Wolin od IX w., X-wieczna Praga,

⁶⁶ E. Twarowska, *Łomża ma...*, s. 28.

⁶⁷ K. Stronczyński, *Opisy Zabytków Starożytności w Guberni Augustowskiej przez Delegacyą wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1852 i 1853 zebrane, rysunkami w osobnym atlasie zawartemi objaśnione*, t. V, k. 242–335, rękopis 1855, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie – Gabinet Rycin, s. 271v.

⁶⁸ M. Dulnicz, *Załączki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X–XII w.)*, „Rocznik Mazowiecki” 2001, nr 13, s. 11.

⁶⁹ Tamże, s. 23.

⁷⁰ Tamże, s. 15.

⁷¹ A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 1, s. 9–10.

Kraków, Szczecin, Gdańsk, Poznań i Gniezno miały gęstą zabudowę, trwały podział na działki budowlane, warsztaty rzemieślnicze, składy handlowe, wały obronne. Grodzisko w Starej Łomży istniejące w XI–XIII w. nie spełniało wyżej wymienionych kryteriów „miejskości”. To grodzisko nie pełniło nigdy funkcji grodu w rozumieniu załączka miasta. Nie było też początkiem niczego. Powstało ono dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców pobliskich osad i w wyniku ich pracy. E. Twarowska prowadząca prace archeologiczne na grodzisku stwierdziła: „(...) podgrodzia są puste! W wykopach założonych na ich terenie znaleźliśmy jedynie kilka palenisk i niezwykle mało ceramiki XII–XIII-wiecznej. Prysnał mit o handlowych podgrodziach Starej Łomży. Życie koncentrowało się na małym gródku (...)”⁷².

Miasto Łomża lokowano dopiero w 1400 r. obok istniejącej od wczesnego średniowiecza osady⁷³ (dzisiejsza Stara Łomża nad Rzeką) na surowym korzeniu na wzgórzach morenowych, które stanowią wysoką skarpe pradoliny Narwi i bardziej sprzyjają rozwojowi miasta. Po upadku grodziska osada jako jedyna w promieniu 4 km przetrwała i była załączkiem powstania miasta Łomży.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Metryka Mazowiecka*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, MK 6, k. 289v, 290; MK 333, k. 46v.
- Musianowicz K., *Sprawozdanie z podróży służbowej do Białegostoku, Starej Łomży i Nowogrodu. /30.VII–4.VIII.1948/*, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, PMA nr 193/48 ref. XX.
- Sprawozdania z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1966 r. na obszarze województwa białostockiego przez: Muzeum w Białymstoku (Dział Archeologiczny i Woj. Konserwator Zabytków Archeologicznych), Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Muzeum Regionalne w Łomży, Białystok 1966.*
- Żurowski T., *Stara Łomża grodzisko wczesnośredniowieczne*, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Łomży, niepublikowany maszynopis.

Źródła drukowane

- „Informator Archeologiczny. Badania”, Rok 1982, Warszawa 1983.
- „Informator Archeologiczny. Badania”, Rok 1983, Warszawa 1984.
- „Informator Archeologiczny. Badania”, Rok 1984, Warszawa 1985.
- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności państw. konserwatora zabytków przedhistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, „Wiadomości Archeologiczne” 1923, t. 8, z. 2.

⁷² E. Twarowska, *Łomża ma...*, s. 27–28.

⁷³ L. Pawlata, *Ulica Giełczyńska*, w: *Archeologia Łomży*, Wyd. Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży, s. 127, https://www.academia.edu/30923551/Archeologia_%C5%81om%C5%BCy, dostęp: 8 października 2025; K. Świątkowski, *Lokowanie miasta Łomży. Źródła a historiografia*, „Studia Mazowieckie” 2024, nr 1, s. 94; *Metryka Mazowiecka*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, MK 6, k. 289v, 290.

- Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności państw. konserwatora zabytków przed-historycznych okręgu warszawskiego za rok 1923*, „Wiadomości Archeologiczne” 1924–1925, t. 9.
- Włodarski A., *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. 2. Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433, Warszawa 1930.
- Wroniecki P., *Nieinwazyjna prospekcja archeologiczna 2017. Stara Łomża nad Rzeką (gm. Łomża)*, Stowarzyszenie Starożytników w Warszawie, materiał niepublikowany.
- Zieleniewska-Kasprzycka M., *Badania nieinwazyjne krajobrazu archeologicznego Starej Łomży i jej sąsiedztwa, podsumowanie wyników. 2017–2018*, Stowarzyszenie Starożytników w Warszawie, materiał niepublikowany.

Opracowania

- Banaszak D., Tabaka A., *Ślady wierzeń pogańskich na przykładzie znalezisk z Ostrowa Lednickiego*, „Slavia Antiqua” 2020, t. 61.
- Chudziak W., *Osadnictwo grodowe na Kujawach i ziemi chełmińskiej w okresie wczesnego średniowiecza w świetle tradycji miejsca centralnego*, „Archaeologia Historica Polona” 2016, t. 24.
- Chrzan K., *Uwagi do studiów nad osadnictwem wschodniego dorzecza Baryczy od 2 poł. IX w. do poł. XI w.*, w: *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej*, T. Grał (red.), Wrocław–Głogów 2014.
- Chrzan K., *Miejsce w krajobrazie oraz funkcje wczesnośredniowiecznych grodów w dorzeczu środkowej i górnej Obry, Baryczy oraz środkowej Prosny w IX i X w.*, „Przegląd Archeologiczny” 2018, t. 66.
- Dulinicz M., *Zalążki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X–XII w.)*, „Rocznik Mazowiecki” 2001, nr 13.
- Kajkowski K., *Kryzys monarchii piastowskiej i problem tzw. reakcji pogańskiej okiem archeologa*, „Slavia Antiqua” 2021, t. 62.
- Kajkowski K., *Zagadnienie tzw. grodów kultowych na wczesnośredniowiecznym Pomorzu*, „Slavia Antiqua” 2018, t. 49.
- Kamiński A., *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. 1.
- Kara M., *Polish historiography and archaeology on the mechanisms behind the formation of the Piasts' regnum*, „Przegląd Archeologiczny” 2020, t. 68.
- Kowalczyk-Heyman E., *Misje biskupa praskiego Wojciecha i biskupa Brunona z Kwerfurtu do Prus w badaniach archeologicznych*, „Pruthenia” 2011, t. VI.
- Kowalczyk-Heyman E., *Stan badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem północno-wschodniego Mazowsza*, „Światowit” 2006, t. 6.
- Miśkiewicz M., *Początki chrześcijaństwa na Mazowszu*, „Saeculum Christianum” 2006, nr 13/2.
- Olczak H., Krasnodębski D., *Wczesnośredniowieczne miejsce kultu i osada w Mołoczach, pow. Bielsk Podlaski, woj. podlaskie*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2002, t. 54.
- Pawlata L., *Ulica Giełczyńska*, w: *Archeologia Łomży*, Wyd. Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży, https://www.academia.edu/30923551/Archeologia_%C5%81o-m%C5%BCy.

- Russocki S., *Spory o średniowieczne Mazowsze*, „Rocznik Mazowiecki” 1972, t. 4.
- Rzeczniowski L., *Dawna i teraźniejsza Łomża*, Warszawa 1861.
- Stronczyński K., *Opisy Zabytków Starożytności w Guberni Augustowskiej przez Delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1852 i 1853 zebrane, rysunkami w osobnym atlasie zawartemi objaśnione, t. V. k. 242–335, rękopis*, 1855, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie – Gabinet Rycin.
- Świątkowski K., *Lokowanie miasta Łomży. Źródła a historiografia*, „Studia Mazowieckie” 2024, nr 1.
- Trzeciecki M., *Grody „plemienne” i „wczesnopaństwowe” na Mazowszu (IX–XI w.). Stan badań, problematyka i możliwości interpretacji*, „Historia Slavorum Occidentis” 2018, nr 2.
- Twarowska E., *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia Łomżyńska” 1985.
- Urbańczyk P., *Co się stało w 966 roku?*, Zys i S-ka, Poznań 2016.

Prasa

- Nowe odkrycia archeologiczne. Województwo białostockie*, „Z Otchłani Wieków” 1952, z. 6.